

УДК 801.8:930.2 «19/20»(09)

ВАЛЕНТИНА КРИЩУК,
кандидат філологічних наук
(м. Хмельницький)

Функціонування прецедентних феноменів в історичному дискурсі кінця ХХ – початку ХХІ ст.

У статті розглянуто прецедентний текст на тлі історичного дискурсу, проаналізовано особливості його використання в текстах художньої історичної прози. Уточнено сутність поняття «дискурсивний маркер». Здійснено аналіз досліджень щодо функціонування прецедентних феноменів у дискурсах різних типів, їх особливостей. Розглянуто підходи дослідників до класифікації прецедентних феноменів. Прослідковано функціонування прецедентних феноменів у текстах історичної прози для характеристики оцінки. З'ясовано умови функціонування прецедентних феноменів в іронічному тексті. Зосереджено увагу на способах репрезентації прецедентних текстів в історичному дискурсі. На основі узагальнення дослідження визначено частоту вживання прецедентних феноменів у текстах історичної прози. На конкретних прикладах наведено одиниці прецедентних феноменів, які застосовуються в історичному дискурсі. Виявлено прецедентні релігійні назви оцінного характеру як самостійні дискурсивні маркери. Зроблено висновок про значення вживання прецедентних текстів у процесі мовлення.

Ключові слова: маркер, прецедентний феномен, прецедентний текст, прецедентні релігійні назви, історична художня проза, іронія.

Постановка проблеми в загальному вигляді... Історичний дискурс має широкий діапазон виражальних можливостей передання оцінки. Використання прецедентних текстів дозволяє авторам досягнути різнопланових стилістичних ефектів. Текст – це матеріальне втілення проміжного ланцюжка оцінної інформації, до якого входить дискурсивний маркер.

Сучасні лінгвісти по-різному трактують поняття «дискурсивний маркер». На протигагу традиційному, «широкому» тлумаченні поняття як вставного слова/виразу, вигуку, модальної частки, дискурсивний маркер розуміють як одиницю мови, значення якої зводиться до реалізації когерентного зв'язку між певним висловом у дискурсі й попереднім(и) висловлюванням(и), тобто до зв'язку змісту тексту та

висловлювання. Маркер оцінки є групою слів з неповторними формальними і прагматичними особливостями, частотність яких доволі висока. Прецедентні тексти в історичній художній прозі виступають дискурсивними маркерами оцінки і є засобами репрезентації прецедентних феноменів.

Аналіз досліджень і публікацій... Поняття прецедентності зацікавило і українських, і зарубіжних мовознавців у другій половині ХХ століття: В. Красних, І. Захаренко, І. Сахарук, О. Найдюк та ін. Досліджуючи прецедентні феномени (далі – п. ф.) у дискурсах різних типів, дослідники виділи такі ознаки прецедентних феноменів: регулярна відтворюваність у мовленні і зрозумілість для представників певної спільноти.

О. Селіванова тлумачить прецедентний феномен як «компонент знань, позначення та зміст якого добре відомі представникам певної етнокультурної спільноти, актуальний і використаний у когнітивному й комунікативному плані» і відносить п.ф. до сфери культурно-мовної компетенції. Розуміння текстів, що містять п.ф. ґрунтується на фонових та енциклопедичних знаннях адресатів [12].

В. Красних, досліджуючи п.ф., зазначав, що він має індивідуальний характер, відзначається емотивністю, образністю, пов'язаний з емоціями й оцінками – аксіологічний за природою, формується на базі сприйняття, має за першоджерело одиничний, унікальний феномен. Автор визначає національно-прецедентні феномени як мовні одиниці, які передають зміст, що є зрозумілим і важливим для певної національної спільноти [8].

М. Жинкін кваліфікував випадки вживання знаків, за якими стоїть культурно значима або енциклопедична інформація, як глибинні елементи змісту [2]. На думку В. Красних, знаки п.ф. характеризуються значним інформаційним обсягом, подібні до символів. Типами п.ф. є ім'я (індивідуальне ім'я відомої людини, персонажа твору, артефакту), ситуація (значима подія, яка реально відбувалася в житті етносу й цивілізації); текст (відомий твір, актуалізований в інших текстах, повернення до якого кероване механізмами інтертекстуальності) [9, с. 47–48].

Поняття прецедентного тексту розроблене в етнопсихолінгвістиці, лінгвокультурології, лінгвокраїнознавстві (Ю. Караулов, В. Красних, В. Костомаров, Ю. Сорокін, Д. Гудков та ін.). П.ф. можуть мати універсальний і національно-специфічний статус (прикладом першого є світові війни, політичні події, катаклізми; відомі усьому світові люди й герої творів, кінофільмів; твори скарбниці світової літератури тощо) [13, с. 492].

Аналізуючи прецедентні феномени вербалізовані у сучасній пресі Л. Льченко виділяє такі типи п.ф.: 1) прецедентна ситуація; 2) прецедентний текст; 3) прецедентне ім'я; 4) прецедентне висловлення [3].

Погоджуємось із думкою Т. Кальченко, яка стверджує, що прецедентні феномени виконують об'єднувальну роль, впливають на визначення цінностей національної спільноти, утверджують людину як представника етносу [5].

Формулювання цілей статті... Прецедентні тексти як дискурсивні маркери оцінки широко використовуються в сучасному художньому дискурсі, зокрема й історичному, що й зумовлює актуальність дослідження. Метою нашої статті є дослідити прецедентний текст на тлі історичного дискурсу, з'ясувати особливості функціонування прецедентних текстів у дискурсі української прози кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу... Прецедентні тексти виконують оцінну функцію, конкретизуючись у контексті творів. Це пояснюємо тим, що процес творення образу тісно пов'язаний зі співвідношенням денотативної та фонові інформації. Історико-філологічне тло, на якому відбувається опис, часто стає визначальним. У ньому переважає фонові інформація. За нашими дослідженнями частотність функціонування маркерів оцінки в українській історичній прозі становить 6,6 %.

Наведемо кілька прикладів прецедентних текстів у дискурсі української історичної прози, що репрезентують:

– риси характеру: «Скажемо просто й без претензій: друг, товариш і брат. Всі мені стали друзі, товариші й брати: і Держикрай, і товариш Книш, і доцент Крижень, надто ж доцент Крижень, добрий, безкорисливий, трохи занудливий, зрештою, наш доцент, який не тільки вчив нас, а ще й добирав для нас гарних дівчат, щоразу вважаючи, що обирає для самого себе. Але ніколи не впадав у відчай. Вічна бадьорість духу. «Если к другому уходит невеста, то неизвестно, кому повезло». Він легко згоджувався, щоб Валерія теж пішла... «Я від діда втік, я від баби втік, і від тебе втечу... По засіку метений і на яйцях спечений...» не втечеш!» (П. Загребельний. Переходимо до любові, 194).

Автор описує позитивні риси героя, використовуючи пояснення окремих з них через прецедентний текст. Водночас це є і рядки пісні «Если к другому уходит невеста, то неизвестно, кому повезло» (Рула – фінська народна пісня, російський текст В. Войновича, обробка О. Фельцмана); і текст казки про колобка, і слова, подібні до виступу по радіо Голови Державного Комітету Оборони Й. Сталіна 3 липня 1941

року – перше звернення голови Уряду СРСР Й. Сталіна до радянського народу після початку війни. Текст виступу був видрукуваний у газеті «Правда» від 3 липня 1941 року. Виступ розпочинався словами: *«Товариші! Громадяни! Брати і сестри! Бійці нашої армії і флоту! До Вас звертаюся я, друзі мої!»*.

Ю. Мушкетик за допомогою прецедентного висловлювання передає позитивну рису характеру персонажа, який не хоче вирізнитися у колі вчених, сперечатися з ними, видаючи із себе простака, прикривається Сократовим: *«Я знаю тільки те, що нічого не знаю»* (Ю. Мушкетик. У пастці, 11).

– *опис зовнішності* (портрет, позитивна оцінка): *«Справді, обоє були паровані. Як горнятка мальовані: невисокі, але стрункі, гарно вироблені, по-балканськи кучеряві, кароокі, чорнобриві, схожі між собою, як брат і сестра...»* (В. Кожелянко. Діти застою, 56) – слова з пісні, яка описує красиву пару.

– *учинки* (позитивна з позиції автора характеристика): *«Рубікон я перейшов: став по лівому боці барикад, наготовлений і готовий уже посвятити себе справі українського державотворення літературними засобами»* (Р. Іванчук. Благослови, душе моя, Господа..., 130). Перейти Рубікон означає зробити безповоротний крок, рішучий вчинок. В оповіданнях Плутарха, Светонія та інших античних авторів зазначається, що в 49 р. до н.е. Юлій Цезар, порушивши заборону римського сенату, перейшов зі своїми військами річку Рубікон, що відокремлювала Умбрію від Північної Італії. Після цього почалася громадянська війна, в ході якої Цезар оволодів Римом [10].

– *кольоролексеми* (у переносному значенні): *«Може, зчорніло сонце і голубе грецьке небо зникло, як звинутий лист? Аби ж то! Все залишалось без змін, вічний Акрополь вічно білів у голубому небі (білий кам'яний парус у небесному океані вічності, як сказали б оті дурні поети!), а по вулицях Афін вицокували ковани німецькі чоботи»* (П. Загребельний. Добрий диявол, 63). Імплікаційне оцінне порівняння кольорів та зведення їх до чорного кольору – кольору горя.

Простежуємо функціонування п.ф. у текстах історичної прози для характеристики оцінного ставлення героїв до течій в політичній системі (негативна, дещо іронічна): *«Пане полковнику, наші північні сусіди дуже люблять хизуватися таким модним терміном, як інтернаціоналізм. – Як-як (перебив мене полковник Гуляницький) – interregnum, коли старий король вмер, а нового ще не обрали?»* (В. Кожелянко. Конотоп, 30); *«– Я хочу врятувати честь моєї вітцівщини, честь України. Хтось мусть стати ідеалом національної чесності. Я спробую, і напевне, не одна я така... Може,*

моя віра у вільну Україну, яка наснажувала колись гетьмана, надихне людей на переможну битву» (Р. Іваничук. Мальви, 88); «**Партія говорить «нужно», комсомол відповідає єсть! – Іншо**» (Ю. Мушкетик. У пастці, 14); «... ми завжди будемо ходити із **закоченими рукавами**» (Р. Іваничук. Благослови, душе моя, Господа..., 248); «**У наших урядників, костиль їм у гузно, сім п'ятниць на тиждень!**» (В. Шкляр. Чорний ворон, 158).

Негативна характеристика надана в дещо прихованій формі, оскільки в нашому прикладі завдяки іронії явище інтернаціоналізму береться під сумнів, створюється «іронічний смисл», під яким розуміємо зміст, який прямо протилежний буквальному [11, с. 5]. Ословлений він за допомогою введення прецедентного тексту.

О. Калита, описуючи іронію як семантичний механізм формування художнього тексту, зазначає, що іронія виконує, крім інших, емоційно-оцінну функцію – «засобами іронії автор висловлювання дає оцінку подіям, фактам, явищам, уникаючи при цьому категоричної і прямої їх оцінки з метою запобігання конфлікту...» [4, с. 72].

Вибір прецедентного тексту, за допомогою якого автор досягає певної оцінної мети, зумовлюється ціннісними потенціалами героїв художнього твору, автора, читача, моральними та соціальними обмеженнями, соціальним статусом героїв та автора тексту. Іронія в таких текстах визначає ціннісну орієнтацію й одночасно надає текстові інтелектуалізму. Ось як зображує негативне ставлення до радянського ладу мешканців Буковини за допомогою прецедентних вкраплень В. Кожелянко: «Якщо ми, кілька джерелівських парубків, дехто в сардаку поверх джинсового шмаття, сидимо в барі і п'ємо по-європейськи (без закуски); якщо хтось із нас читає на вухо своїй коханій (на сьогоднішній вечір): **«Яблука доспіли, яблука червоні! Ми з тобою йдемо стежкою в саду. Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду – і, може, більше не прийду»;** якщо йдучи додому, ми співаємо крамольні **«Туман яром»,** а не лояльної **«Шумел камиш»,** і якщо, геть утративши обачність, заводимо давньої маршової **«Як австрійці наступали, да гей! А кацани утікали, да гей!»** із приспівом: **«Право, ліво, щоб серце не боліло, да гей!»,** а далі: **«Ой ти, Сталін, курвий сину, що ти зробив з Буковинов, да гей!»,** то чим це може зашкодити радянській владі на Україні!? Такий комуністичний, такий **електрофікований!** Такий за народ» (В. Кожелянко. Діти застою, 79).

Релігійні лексеми та слова також постійно вживаються в художньому дискурсі, в тому числі й історичному. Подибуємо такі роздуми: «Спостереження над матеріалом показали, що дібрані

прецедентні релігійні назви як самостійні одиниці чи в складі фразеологізмів цілком слушно досліджувати як дискурсивні маркери, оскільки, реалізуючись у художньому дискурсі, вони виявляють риси, передбачені визначенням цього класу мовних утворень» [1], а саме: передають процес взаєморозуміння мовців (виявляють ставлення мовця до висловленого, почутого чи побаченого).

Прецедентні релігійні назви оцінного характеру як самостійні дискурсивні маркери граматично належать до вторинних вигуків відіменникового походження, які ще раз доводять мовленнєвий характер вигуків як специфічних мовних знаків. Основне значення: створення оцінної інтонації як рамки, в яку вкладається речення. Наприклад, вираження оцінки самому собі, яка передбачає занурення в щось погане, недобре: «– **Боже, Боже**, – зашепотіла вона. – *Хіба можна в череві апокаліптичного звіра, в пеклі цього світу залишитися чистим*» (В. Шевчук. У череві апокаліптичного звіра, 35), або полегшення від позитивного завершення складної справи: «**Слава Господу Всевишньому**, з цим уже покінчено, після підписання вересня минулого року у Гадячі трактату з гетьманом Яном Виговським, територіальну цілісність Речі Посполитої відновлено». (В. Кожелянко. Конотоп, 95). Власне оцінювальними функціями є інтерпретація та оцінювання мовцями одного із чинників: «Я подивився на нього спокійно і сказав словами апостола Петра, мовленими римлянам: – **Коли Божя правда через мою неправду збільшилася на славу йому, пощо судити ще й мене як грішника?**» (В. Шевчук. У череві апокаліптичного звіра, 110); ставлення до отриманої інформації (схвалення або заперечення): «– **Господь з тобов, Васильку**, – Альтшуллерка навіть не подумала збиратися в село, натомість теж сіла до столу і потягнулася до штофа з самогонкою, – подивись, яка негода надворі, хочеш, аби мене грім убив?» (В. Кожелянко. Діти застою, 214); або ж: «**Людинюк аж охрінів від такої «соівстики»: – Господь з вами, пане Чарвак**, про яку країну рівних можливостей ви триндите, про есересер чи Америку?» (В. Кожелянко. Діти застою, 228).

Окремі висловлювання, вжиті в діалогах героя, допомагають скласти оцінну думку про нього. У В. Шевчука людина, якій погано, у якій поселяється звір, прагне поговорити з іншою. Ось опис зі знаком «мінус» такого героя: «Здавалося Григорію, що й день ніби померк, а може, від людини, що безмовно й понуро крокувала поруч, відходило якесь темне світло, бо є і такі люди в цьому світі – **назагал тихі, нікому не чинять ані добра, ані лиха**, але від них хвилями плинуть темні хвилі і все навкруги померкає, навіть коли вони не

вдягають темної одежі» (В. Шевчук. У череві апокаліптичного звіра, 174). Позитивним же є інший герой, антипод попереднього. Його найкращі риси, зокрема розум, автор описує, використовуючи прецедентний релігійний текст: «**Але Бог з тобою, Мисаїле, – гаряче озвався Сковорода. – З чого міг пізнати мою мудрість, добре мене не знаючи? Та й де межа між розумом та глупотою? Чи ж забув, що про те говорив апостол Павло: «Я погублю премудрих, а розумних відкину!» Пам'ятаєш? «Де мудрий? Де книжник? Де досліджував віку цього? Хіба Бог мудрість світу цього не змінив на глупоту?»** (В. Шевчук. У череві апокаліптичного звіра, 174). Павло – один із апостолів. А. Коваль пише: «Він не знав Ісуса, не належав до його дванадцяти учнів. Але церква прирівняла Павла до них, назвавши його «першопрестольним апостолом», і поставила зразу ж після апостола Петра – за великі заслуги перед нею... Апостол Павло – автор 14 послань, які входять до Нового Завіту» [6, с. 180, 183].

Поява прецедентних імен, що апелюють до інших художніх текстів, а не до об'єктивної дійсності, як, наприклад, у випадку історичних осіб та фактів, зумовлена зануренням тексту в інтертекстуальний простір [7, с. 70]. Наприклад, звертання до героя Григорія Андрійовича Полетики Кирила Розумовського: «*Ви перекладали колись працю Ксенофонта про виправдання Сократа перед суддями. Скажіть-но, чи визнаєте ви за філософом рацію у тій його тезі, де він твердить, що ніби талант завжди йде в парі з чесністю?*» (Р. Іваничук. Журавлиний крик, 109).

Висновки... Наявність тексту у прагматиконі особистості, частотність його використання у мовленні залежить від системи знань про світ та образ світу, яка реалізується в етнокультурні, реалізація ж когнітивної функції мови здійснюється шляхом передання через мову текстової (прецедентної) інформації, накопиченої автохтонною культурою про довідля, тобто соціологічними чинниками. Оцінне вживання прецедентних текстів має завдання прагматичне і лінгвокогнітивне, оскільки спілкування особистості відбувається в процесі мовлення. Якщо мовленнєвому репертуару особистості притаманні прецедентні тексти, то це дає змогу робити висновки про її особистісні якості, оскільки використання прецедентних текстів у мовленнєвому спілкуванні співвідноситься із сукупним знанням представників певної етнокультури.

Список використаних джерел і літератури:

1. Берестова А. А. Прецедентні релігійні назви і прецедентні тексти з релігійним компонентом як дискурсивні маркери (на матеріалі

сучасної української художньої прози) [Електронний ресурс] / А. А. Берестова. – Режим доступу : <http://naub.oa.edu.ua/2014/pretsedentni-relihijni-nazvy-i-pretsedentni-teksty-z-relihijnym-komponentom-yak-dyskursyvni-markery-na-materiali-suchasnoji-ukrajinskoji-hudozhnoji-prozy/>.

2. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Н. И. Жинкин. – М. : Наука, 1982. – 157 с.

3. Ільченко О. А. Прецедентність як ознака текстів сучасної преси (на матеріалі метафоричних словосполучень) / О. А. Ільченко // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – 2012. – Вип. 34. – С. 97–100.

4. Калита О. М. Лінгвістична сутність іронії та семантичні механізми формування іронічного смислу / О. М. Калита // Українська мова. – 2006. – № 2. – С. 67–74.

5. Кальченко Т. Ю. Національно-прецедентні феномени в поетичних текстах В. Герасим'юка: вербалізація елементів національної когнітивної бази / Т. Ю. Кальченко // Наукові записки. Сер. : Філологічні науки. – 2014. – Т. 164. – С. 52–54.

6. Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 309 с.

7. Кондратенко Н. В. Інтертекстуальна номінація в модерністському та постмодерністському художньому тексті / Н. В. Кондратенко // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова. Сер. : Філологія, 2013. – Т. 18, вип. 2. – С. 69–74.

8. Красных В. В. Грамматика лингвокультуры: определение некоторых базовых понятий / В. В. Красных // Мова і культура : наук. журн. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 12, Т. IV (129). – С. 62–69.

9. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология : курс лекц. / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.

10. Перейти Рубікон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovopedia.org.ua/33/53407/33041.html>.

11. Походня С. И. Языковые виды и средства реализации иронии / С. И. Походня. – К., 1989. – 128 с.

12. Селіванова О. Прецедентна мотивація номінативних одиниць (на матеріалі української мови) / О. Селіванова // Філологічні студії. – Харків, 2009. – С. 129–139.

13. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

References:

1. Berestova A. A. Pretsedentni relihiini nazvy i pretsedentni teksty z relihiinym komponentom yak dyskursyvni markery (na materialy suchasnoi ukrainskoi khudozhnoi prozy) [Electronic resource]. Mode of access : <http://naub.oa.edu.ua/2014/pretsedentni-relihijni-nazvy-i-pretsedentni-teksty-z-relihiinym-komponentom-yak-dyskursyvni-markery-na-materiali-suchasnoji-ukrajinskoji-hudozhnoji-prozy/>.
2. Zhinkin N. Y. Rech kak provodnik informatsii. Moskva, Nauka, 1982, 157 s.
3. Ilchenko O. A. Pretsedentnist yak oznaka tekstiv suchasnoi presy (na materialy metaforychnykh slovospoluchen). *Linhvistychni doslidzhennia*, 2012, Vyp. 34, ss. 97–100.
4. Kalyta O. M. Linhvistychna sutnist ironii ta semantychni mekhanizmy formuvannia ironichnoho smyslu. *Ukrainska mova*, 2006, Vyp. 2, ss. 67–74.
5. Kalchenko T. Yu. Natsionalno-pretsedentni fenomeny v poetychnykh tekstakh V. Herasymiuka: verbalizatsiia elementiv natsionalnoi kohnityvnoi bazy. *Naukovi zapysky (Filolohichni nauky)*, 2014, vyp. 164, ss. 52–54.
6. Koval A. P. Spochatku bulo Slovo: Krylati vyslovy bibliinoho pokhodzhennia v ukrayinskii movi. Kyiv, Lybid, 2001, 309 s.
7. Kondratenko N. V. Intertekstualna nominatsiia v modernistskomu ta postmodernistskomu khudozhniomu teksti. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnikova (Filolohiia)*, 2013, vyp. 18, part 2, ss. 69–74.
8. Krasnykh V. V. Grammatika lingvokultury: opredeleniye nekotorykh bazovykh poniatii. *Mova i kultura*, Kyiv, 2009, Vyp. 12, T. IV (129), ss. 62–69.
9. Krasnykh V. V. Etnopsikholingvistika i lingvokulturologiia. Moskva, Hnozys, 2002, 284 s.
10. Pereity Rubikon [Electronic resource]. Mode of access : <http://slovopedia.org.ua/33/53407/33041.html>.
11. Pokhodnia S. Y. Yazykovyie vidy i sredstva realizatsii ironii. Kyiv, 1989, 128 s.
12. Selivanova O. Pretsedentna motyvatsiia nominatyvnykh odyntys (na materialy ukrainskoi movy), *Filolohichni studii*, Kharkiv, 2009, ss. 129–139.
13. Selivanova O. O. Suchasna linhvistyka: napriamy i problemy. Poltava, Dovkillia-K, 2008, 712 s.

Summary

Valentyna Kryshchuk

Functioning of Precedent Phenomena in Historical Discourse at the End of XX – Beginning of XXI Century

The precedent text on the background of historical discourse has been studied in the article; the peculiarities of its use in the texts of art historical prose have been analyzed. The essence of the concept «discourse marker» has been specified. The analysis of the researches as for the functioning of the precedent phenomena in the discourses of different types, their peculiarities has been conducted. The researchers' approaches to the classification of the precedent phenomena have been examined. The functioning of the precedent phenomena in the texts of historical prose for the characteristic of evaluation has been traced. The conditions of functioning of the precedent phenomena in an ironic text have been made clear. The attention is concentrated on the ways of representing precedent texts in historical discourse. On the basis of generalization of the study the frequency of use of precedent phenomena in the texts of historical prose has been made. By the specific examples the units of precedent phenomena, which are used in historical discourse have been offered. The precedent religious names of evaluative character as independent discourse markers have been found out. The conclusion about the importance of using precedent texts in the process of speaking has been made.

Key words: *marker, precedent phenomenon, precedent text, precedent religious names, historic artistic prose, irony.*

Дата надходження статті: «27» жовтня 2016 р.

Дата прийняття до друку: «17» листопада 2016 р.